

A Valuable Addition to the Collections of the Bedřich Smetana Museum

Olga Mojžíšová

The collections of the National Museum – Bedřich Smetana Museum have been enhanced by a valuable addition: the autograph of a letter from Bedřich Smetana to his daughters from his second marriage, Zdenka and Božena Smetanová, dated 1 February 1875. The letter was purchased at J & J Lubrano Music Antiquarians in the USA in 2024 by the UDI Group Foundation, which donated it to the museum in the spring of 2025.

For a long time, the text of the letter was known only from a copy at the Smetana Museum, which is part of an extensive set of copies of the composer's family correspondence made many decades ago, probably between 1941 and 1945, when all the originals were under the ownership of Smetana's heirs. These copies were apparently made mainly at the initiative of Mirko Očadlík,¹ and it was with his estate that an entire bundle of copies came to the museum in 1965. The letter was not published for the first time until 2023 in the third volume of the critical edition of the correspondence of Bedřich Smetana.² Not only the copy was used as a basis, but also a digital copy of the original, which had been successfully obtained from its owner at the time of the first phase of preparations for the entire publication project.

The letter is written on three pages of a stationery bifolio with the ornamental red initials BS on the first page in the upper left corner. The letter is written in the violet ink that Smetana was using almost exclusively at the time.

1) See OČADLÍK, Mirko: Soupis dopisů Bedřicha Smetany, in: *Miscellanea musicologica*, vol. 15, 1960, p. 7.

2) MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan et al.: *Bedřich Smetana. Korespondence / Correspondence III. 1875–1879*. Prague: Národní muzeum – KLP, 2023, pp. 29–31.

My Dear Little Children!

Your little letters bring me great joy! I can see from them that you are healthy and that you are also studying diligently. Perhaps we shall see each other again soon. Mom wrote me recently that maybe she will be returning home at the beginning of the month. Grandpa has invited me to visit him at Lamberg. Tell him that I respectfully kiss his hand, and thank him for inviting me, but say that I cannot take advantage of the invitation because I must be here because of the settlement with the cooperative, which has not yet been finalised, and then I also must stay here to be able to go see the doctor often. –

Things are the same with me as always; sometimes it seems to me as if it has improved on the left side, but then it changes back right away, and I recognise that my recovery will go terribly slowly. I am now being visited assiduously by my former noble pupils. The Countesses von Thun, Countess von Lerchenfeld, Princess Lobkowitz and the young Prince Lobkowitz (from Beřkovice) etc. came to see me to let me enjoy myself, they say, and they will be coming back often. It's a pity that our aristocrats have worries enough with their own expenses. Otherwise, they would surely have helped your father into a position where he would not worry about being in need. I was pleased that they showed affection for me so clearly. They always cover whole sheets of paper with writing when they visit me, and there is no other way to communicate with me than in writing.

Otherwise, my life always follows the same course. In the morning I compose, or else I write, read, do some finger exercises at the keyboard, but only a bit so I don't damage my hearing, then in the afternoon I wander around Prague or read newspapers in a café, then feeling bored at home after dark, I read a bit, write a bit, bang at the piano a bit, then I walk back and forth until time for bed arrives. I am happiest in my dreams because I forget about my illness and about my miserable life.

I cannot write you anything interesting.

Give my affectionate respects to your grandfather and grandmother. Give Márynka my heartfelt kisses.

With heartfelt, fervent kisses, I remain forever

*your loving
Bedř. Smetana*

Prague, 1 February 1875.

Be healthy, diligent, and kind.³

3) The reproduction of the letter is from the edition of Smetana's correspondence; see footnote no. 2.

At the time when he wrote this letter, Bedřich Smetana was going through probably the most difficult period of his life. In the autumn of 1874, he lost his hearing and then had to leave his post as the first Kapellmeister of the opera at the Provisional Theatre, and he was also unable to continue giving private music lessons as he had been doing; this meant the loss of his two main sources of income, and consequently of his existential stability. He had been alone in Prague since the beginning of 1875, and he was in contact with members of his family only through letters. Only part of their exchanged correspondence has been preserved, but just from what we have it is possible to get a relatively clear idea about how Smetana and those closest to him were living during this period, what kinds of problems they were having to solve, and how they were dealing with their new and difficult circumstances. The newly obtained letter fits into this mosaic of family correspondence with content involving a number of rather important circumstances related to his situation at the time and the life of his family. On the basis of information contained in other letters from around this time and in diary entries, his more-or-less concrete statements can be clarified and given more detailed explanations in broader contexts.

The very beginning of the letter tells us why Bedřich Smetana was staying in Prague alone. Firstly, he was still under the continuous care of physicians, and specifically of the important Prague ear specialist Emanuel Zaufal. Despite the slight and probably only momentary improvement that he mentioned, his condition had not changed, but he, his family, and the physicians were still hoping that his illness was temporary and that he would recover his health and go back to work. As is clear from the letter, Smetana did not submit passively to his condition, but tried to continue his musical activities within the limitations of his circumstances. Deafness had not restricted his musical imagination and ability to compose, and it was through creative work that he was dealing with his difficulties. At this time, the tempo at which he was working increased greatly. By the time he was writing this letter, he had already been at work since January on composing the third movement of the cycle *Má vlast* (My Country), the symphonic poem *Šárka*. According to the inscription at the end of the score, he finished it on 20 February 1875.

The second reason mentioned in the letter for his continued stay in Prague was the still unfinished negotiations with the theatre cooperative about the possibilities and conditions for his continued work at the theatre. Those negotiations had been taking place since the end of 1874. The decision of the administrative committee that he would be engaged effective retroactively from 1 January 1875 as an opera composer for a gross monthly salary of 100 gulden throughout the term of administration of the existing theatre cooperative (until Palm Sunday of 1876) was sent to him in writing by the chairman of the cooperative Čeněk Bubeníček on 2 February 1875, which was the day after the writing of this letter. He would receive a lower salary than the 2,000 gulden he had formerly been paid as Kapellmeister, but his pay would be comparable to that of most members of the opera ensemble. Above all, of course, it was regular income that spared Smetana uncertainty and worries over his basic existential needs.

Smetana's solitary stay in Prague was also partly connected with his family's financial situation at the time. From the beginning of 1875, his family had been staying in the countryside with relatives to save money. His wife Bettina was in Ovčárny near Pěčice in the Mladá Boleslav region, where she was helping Smetana's daughter from his first marriage, Žofie Schwarzová, who was gradually recovering from having given birth to Smetana's first grandson Zdeněk (born on 5 January). Their daughters Božena (12 years old) and Zdenka (a year and a half older), for whom the letter is intended, had been staying since the beginning of the year with Bettina's parents, the Ferdinandi family, at their estate in Lamberk in Obráštví near Mělník, where their grandfather Franz Ferdinandi and Bettina's still unmarried elder sister Marie (referred to in the letter as Márynka) were seeing to the girls' further education. This continued until the end of March, when they all, i.e. Bettina, both daughters, and the Schwarz family with Smetana's grandson, gathered for a short visit with Smetana in Prague. Bettina, now with her daughters, then moved to Pěčice to live with the family of her sister Albertina, who was married to Smetana's younger brother Karel, and from there, at the beginning of June of that year, they moved permanently with the Schwarz family to their new centre of activity in Jabkenice.

Franz and Barbra Ferdinandi. Photographs, A. L. Otto, Prague, [ca 1870], NM–MBS F 4036/1,2. / **Franz a Barbra Ferdinandiovi.** Fotografie, A. L. Otto, Praha, [ca 1870], NM–MBS F 4036/1,2.

In his letter, Smetana is most concrete in mentioning the visits of his former aristocratic pupils who had taken piano lessons from him in former years, some of them until 1874. Their visits clearly pleased him and relieved his solitude, although the conversations were somewhat complicated because all his visitors had to write down what they wished to say to him. That, however, was the only way that Smetana, being deaf, could communicate with those around him. By “the Thun Countesses”, he means Carla von Thun und Hohenstein, who visited him on 28 January, and another visit the following day by her cousin Leopoldine von Thun und Hohenstein and her married sister Wilhelmine von Lerchenfeld. On the day when he wrote this letter, he also received a visit from Sitta (Theresie) von Nostitz-Rieneck, née Thun-Hohenstein, and her sister-in-law Johanna Nostitz-Rieneck, whom Smetana had taught back in the 1850s. The members of the Lobkowitz family mentioned in the letter, young Prince Ferdinand Georg and his sister Josefina, had visited him the day before on 30 January. These visits also apparently contributed to the decision made by Smetana’s former pupils to make their own arrangements in aristocratic circles for a private concert for his benefit, and some of them performed themselves at the event. The concert took place on 23 February 1875 at the palace of Smetana’s eldest noble pupil, Countess Elisabeth von Kaunitz (née Thun-Hohenstein),⁴ whom Smetana had taught from 1844 to 1847, when he was employed as a music tutor by her father, Leopold, Count von Thun und Hohenstein. The concert brought in 1,800 gulden, which were primarily meant for Smetana to use for further treatments, including trips to see foreign specialists.

The Bedřich Smetana Museum maintains the most extensive collection of Smetana’s original correspondence. Many other letters found at other institutions or in private hands in this country and abroad were at least being continually documented by photocopies or transcripts. This also covered a considerable number of privately owned letters in cases where contact with their owners had been lost over the years, so the copies remained as the only evidence of the letters’ existence. Later on, some of these letters were rediscovered in the offerings of auction houses or antiquarian bookshops, or the owners themselves came forward with them. Several of them were later successfully purchased or even acquired as donations, so at least some of the copies could gradually be replaced by originals. In this way, the collection of Smetana’s correspondence is still continuing to grow, although now much more rarely. An example of this is the gift of Smetana’s letter to his daughters; the original has now replaced the aged copy, thereby significantly enriching the Smetana collection in the holdings of the National Museum – Bedřich Smetana Museum.

4) For more information about this concert, see MOJŽIŠŤOVÁ – POSPÍŠIL, *Bedřich Smetana. Korespondence / Correspondence III.*, op. cit., pp. 45–49.

Bedřich Smetana. Photograph, J. Tomáš, Prague, [autumn 1874], NM–MBS S 217/1743/1. / **Bedřich Smetana.** Fotografie, J. Tomáš, Praha, [podzim 1874], NM–MBS S 217/1743/1.

2

Moje drahé dětičky!

Váše psaníčka mně dělají velkou radost,
vím z nich, že jste zdraví, a že se léz
pilně učíte. Snad se již brzo zase uvidíme.
Maminka mně poslední psala, že snad
s počátku to hoto nese se navštívi domu.
Děvčák mně zval na Lamberk k sobě.
Rekréte mu, že mu někým rukou líbat
a dělat za pozvání, ale že nemohu
jeho pozvání přijíti, proto že musím
že byti k vůli ugrovnění se s družstvem
které pěté nejní u lona, a potom také
že musím zůstat, abych mohl často cho-
dit k vollovci.

Mně se povíde stejně vše, než se mi zdá
jako by se to na levé straně lepsilo, ale
hned se to zase mění, a já poznávám, že
to s tím ugrovením půjce hojně pomalu.

From Bedřich Smetana to Zdenka Smetanová and Božena Smetanová, 1 Feb. 1875. Autograph, NM-MBS S 217/2364. / Bedřich Smetana Zdenka a Boženě Smetanovým, 1. 2. 1875. Autograf, NM-MBS S 217/2364.

22

Mně teď pilně navštěvují kejovali moje
žáci ze slechty, Comberky, Thunovy, hraběnka
Lerchenfeldova, princezna Lobkovicová, a mladý
kníže Lobkovic (Berthold) a. s. d. byli u mně,
aby mně pry povýrazili drošku, a přijdou ještě
často. Škoda, že naše slechta sama dost stará
stí má s vydáním sojnu, sice by tatinkovi
Vašemu do zajista pomohli na takové postavení,
aby nemusel se obávat nouze. — Mně to
těší, že svou náklonnost ke mně tak zřejmě
dokazují. — Popisou dytky celé archy,
Dyž u mně jsou, a jinak, než-li píse mně
se nou nemohou rozprávět. —

Jinak žiji pořád stejným směrem. Do poledne
komponuji aneb píšu psaní, čtu, drošku dělám
cotičku prstu, ale málo, abych nepostátěl sluh,
od poledne se loučím po Praze, a nebo čtu no-
viny v knihárně, potom se nudím doma ve dne
potom drošku čtu, drošku píšu, drošku klimpám
po klavíru, a zase chodím sem a tam, až přijde
čas k spaní. Ve snu jsem nejšťastnějším, neb za-
pomenu na moji nemoc, na můj trapný život.

Zajímavého Vám nemohu nič psáti.

Vyrobte deťom a babičke, že jím rúe líbám
Majnkú že dočine líbám.

Vás tej sice a vovine líbaje, pem na vždy

Vás

milujúci otec

Bedř. Smetana

V Praze 1. února 1875.

Budte zdravý, pilný a hodný!

1717/1834

Cenný přírůstek do sbírek Muzea Bedřicha Smetany

Olga Mojžíšová

Sbírkový fond Národního muzea – Muzea Bedřicha Smetany obohatil významný přírůstek – autograf dopisu Bedřicha Smetany dcerám z jeho druhého manželství Zdenca a Boženě Smetanovým z 1. února 1875. V antikvariátě J & J Lubrano Music Antiquarians v USA jej v roce 2024 zakoupila Nadace UDI Group a na jaře tohoto roku jej věnovala muzeu.

Text dopisu byl dlouho znám pouze z opisu ve Smetanově muzeu, který je součástí rozsáhlého souboru opisů skladatelovy rodinné korespondence. Ten byl pořízen již před mnoha desetiletími, patrně v letech 1941–1945, kdy se všechny originály ještě nacházely ve vlastnictví Smetanových dědiců. Hlavním iniciátorem byl tehdy zřejmě Mirko Očadlík,¹ s jehož pozůstalostí se celý konvolut v roce 1965 dostal do muzea. Poprvé byl dopis publikován až v roce 2023 v třetím svazku kritické edice korespondence Bedřicha Smetany.² Ne však již jen podle opisu, ale podle digitální kopie originálu, kterou se v první fázi příprav celého edičního projektu podařilo získat od jeho tehdejšího majitele.

Dopis je napsán na třech stranách dvojlistu dopisního papíru s ozdobnými červenými iniciálami BS na první straně v levém horním rohu. Je psán fialovým inkoustem, který v té době Smetana téměř výhradně používal.

Moje drahé dětičky!

Vaše psanička mně dělají velkou radost, vidím z níh, že jste zdravý, a že se též pilně učíte. Snad se již brzo zase uvidíme. Maminka mně posledně psala, že snad s počátku tohoto měsíce se navrátí domu. Dědeček mně zval na Lamberg k sobě. Řekněte mu, že mu nechám ruku líbat a děkovat za pozvání, ale že nemohu jeho pozvání použít, proto že musím zde býti k vůli výrovnaní se s družstvem které ještě nejní u konce, a potom take zde musím zůstat, abych mohl často chodit k doktorovi. –

Mně se pořáde stejně vede, někdy se mi zdá jako by se to na levé straně lepšilo, ale hned se to zase mění, a já poznávám, že to s tím uzdravením půjde hrozně pomalu. Mně teď pilně

1) Viz OČADLÍK, Mirko: Soupis dopisů Bedřicha Smetany, in: *Miscellanea musicologica*, sv. 15, 1960, s. 7.

2) MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan et al.: *Bedřich Smetana. Korespondence / Correspondence III. 1875–1879*. Praha: Národní muzeum – KLP, 2023, s. 29–31.

navštěvujou bejvali moje žáci ze šlechty, Comtessky Thunovy, hraběnka Lerchenfeldova, princesska Lobkovicová a mladý kníže Lobkovic (Beřkovický) a. t. d. byli u mně, aby mně pry povyrazili drošku, a příjdu ještě často. Škoda, že naše šlechta samma dost starosti má s vydáním svým, sice by tatinkovi Vašemu dozajista pomohli na takové postavení, aby nemusel se obávat nouze. – Mně to těšilo, že svou náklonost ke mně tak zřejmě dokazují. – Popišou dycky celé archy, když u mně jsou, a jínák, než-li pisemně se mnou nemohou rozprávět. –

Jínák žiju pořád stejným směrem. Do poledne komponují aneb píšu psaní, čtu, drošku dělám cvičení prstu, ale málo, abych nepošádlil sluch, od poledne se toulám po Praze, anebo čtu noviny v kavárně, potom se nudím doma ve tmě potom drošku čtu, drošku píšu, drošku klimprám po klavíru, a zase chodím sem a tam, až přijde čas k spaní. Ve snu jsem nejšťastnějším, neb zapomenu na mojí nemoc, na můj trapný život.

Zajímavého Vám nemohu nic psáti.

Vyřidte dědečkovi a babičce, že jím ruce libám. Márýnku že srdečně libám.

Vás též srdečně a vroucně líbaje, jsem na vždy

Váš milující otec
Bedř. Smetana

V Praze 1 unora 1875.

Buďte zdravý, pilný a hodný!³

Zdenka Smetanová. Photograph, F. Böger, Mladá Boleslav, [post 1875], NM–MBS F 3781. / **Zdenka Smetanová.** Fotografie, F. Böger, Mladá Boleslav, [post 1875], NM–MBS F 3781.

Božena Smetanová. Photograph, F. Böger, Mladá Boleslav, [post 1875], NM–MBS F 3791. / **Božena Smetanová.** Fotografie, F. Böger, Mladá Boleslav, [post 1875], NM–MBS F 3791.

3) Dopis je zde reprodukován podle edice Smetanovy korespondence, viz pozn. 2.

V době, kdy tento dopis psal, prožíval Bedřich Smetana patrně nejtěžší období svého života. Na podzim 1874 ztratil sluch a následně tedy musel opustit místo prvního kapelníka opery Prozatímního divadla a nemohl nadále ani soukromě vyučovat jako doposud, čímž ztratil dva hlavní zdroje svých příjmů a tím i stabilní existenci. Od začátku roku 1875 byl v Praze sám a s členy své rodiny byl v kontaktu pouze prostřednictvím dopisů. Z jejich vzájemné korespondence se dochovala sice jen část, ale i z ní je možné si udělat poměrně zřetelnou představu o tom, jak Smetana a jeho nejbližší v tomto období žili, jaké problémy museli řešit a jak se s novými a nelehkými poměry vyrovnávali. Do této mozaiky rodinné korespondence zapadá i získaný dopis – jeho obsah se dotýká hned několika poměrně důležitých okolností souvisejících s jeho tehdejší situací i s životem rodiny. Na základě informací z dalších časově blízkých dopisů a deníkových záznamů lze tyto více či méně konkrétní zmínky upřesnit a podrobněji osvětlit v širších souvislostech.

Hned na začátku dopisu jsou naznačeny důvody, proč Bedřich Smetana zůstával v Praze sám. Jednak byl stále v průběžné péči lékařů, konkrétně významného pražského ušního specialisty Emanuela Zaufala. Jeho stav se i přes zmiňovaná drobná a spíše jen chvilková zlepšení sice neměnil, ale on i rodina a lékaři stále ještě doufali, že jeho onemocnění je přechodné a že se opět uzdraví a vrátí ke své práci. Jak je z dopisu zřejmé, nepoddával se Smetana pasivně svému stavu, ale snažil se udržovat i v rámci omezených možností své hudební aktivity. Hluchota neomezila jeho hudební představivost a schopnost komponovat, a právě tvůrčí prací se s nelehkou situací vyrovnával. Jeho pracovní tempo se tehdy výrazně zvýšilo. V době, kdy psal tento dopis, komponoval již od ledna třetí část cyklu *Má vlast*, symfonickou báseň *Šárka*. Podle poznámky na konci partitury ji dokončil 20. února 1875.

Druhým v dopise zmiňovaným důvodem jeho setrvávání v Praze bylo dosud neukončené vyjednávání s divadelním družstvem o možnosti a podmínkách jeho dalšího působení u divadla, které probíhalo již od konce roku 1874. Rozhodnutí správního výboru, že je se zpětnou platností od 1. ledna 1875 angažován jako operní skladatel za měsíční plat 100 zlatých hrubého po dobu trvání správy stávajícího divadelního družstva (do Květné neděle 1876), mu písemně zaslal předseda družstva Čeněk Bubeníček 2. února 1875, tedy den následující po napsání tohoto dopisu. Obdržel plat sice nižší, než byla jeho předchozí kapelnická gáže 2000 zlatých ročně, ale srovnatelný s platy většiny členů operního souboru. Především to však byl pravidelný příjem, který Smetanu zbavoval nejistoty a základních existenčních starostí.

Smetanův osamělý pobyt v Praze souvisel částečně i s tehdejší rodinnou finanční situací. Od začátku roku 1875 pobývala jeho rodina z úsporných důvodů na venkově u příbuzných. Manželka Bettina byla na Ovčárnách nedaleko Pěčic na Mladoboleslavsku. Pomáhala tu Smetanově dceři z prvního manželství Žofii Schwarzové, která se pozvolna zotavovala po narození Smetanova prvního vnuka Zdeňka (narodil se 5. ledna). Jejich dcery, dvanáctiletá Božena a o rok a půl starší Zdenka, kterým je dopis určen, pobývaly od začátku roku u Bettininých rodičů Ferdinandiových na jejich usedlosti Lamberský v Obříství u Mělníka, kde se o jejich další vzdělávání starali dědeček Franz Ferdinand a dosud neprovdaná Bettinina starší sestra Marie (zde Márynka). Tento stav trval až do konce března, kdy se všichni, tj. Bettina,

obě dcery a Schwarzovi i s vnoučkem, sešli při krátké návštěvě u Smetany v Praze. Bettina se pak již s dcerami přesunula do Pěčic k rodině své sestry Albertiny provdané za Smetanova mladšího bratra Karla a odtud se na začátku června téhož roku natrvalo přestěhovaly se Schwarzovými do jejich nového působiště v Jabkenicích.

Nejkonkrétněji se Smetana v dopise zmiňuje o návštěvách svých bývalých šlechtických žáků, kteří u něho v předchozích letech brali hodiny klavíru, někteří z nich až do roku 1874. Jejich návštěvy jej evidentně potěšily a rozptýlily v samotě, i když konverzace byla poněkud komplikovanější, protože mu museli všechna svá sdělení psát. Byl to však jediný způsob, jak Smetana se svým okolím v hluchotě komunikoval. Komteskami Thunovými tu míní Carlu Thun-Hohenstein, která jej navštívila 28. ledna. Druhý den ji následovaly její sestřenice, Leopoldine Thun-Hohenstein a její provdaná sestra Wilhelmine Lerchenfeldová. V den, kdy psal tento dopis, přišly na návštěvu ještě Sitta (Theresie) Nostitz-Rieneck, rozená Thun-Hohenstein, spolu se svou švagrovou Johannou Nostitz-Rieneck, které Smetana učil již v 50. letech. V dopise zmiňovaní Lobkowiczové, mladý kníže Ferdinand Jiří a jeho sestra Josefina, u něho byli den předtím, tedy 30. ledna. Zřejmě i tyto návštěvy přispěly k tomu, že se Smetanovi bývalí žáci rozhodli uspořádat v aristokratických kruzích vlastními silami soukromý koncert v jeho prospěch a někteří z nich na něm osobně účinkovali. Uskutečnil se již 23. února 1875 v paláci jeho nejstarší šlechtické žačky, hraběnky Elisabeth Kaunitzové (rozené Thun-Hohenstein),⁴ kterou Smetana učil v letech 1844–1847, kdy ho její otec, hrabě Leopold Thun-Hohenstein zaměstnával jako domácího učitele hudby. Koncert vynesl 1800 zlatých, které měly Smetanovi posloužit především na další léčení včetně cesty k zahraničním specialistům.

Muzeum Bedřicha Smetany spravuje nejrozsáhlejší soubor originálů Smetanovy korespondence. Od řady dalších dopisů, které se nacházely v jiných institucích či v soukromých rukou doma i v zahraničí, průběžně získávalo alespoň fotokopie, nebo pořizovalo jejich opisy. Podchytilo tak i nemalý počet dopisů v soukromém vlastnictví, u nichž se kontakty na jejich majitele v pozdějších letech vytratily a kopie tak zůstaly jediným dokladem jejich existence. Některé se však po čase znovu objevily buď v nabídkách aukčních síní a antikvariátů, nebo se s nimi přihlásili sami jejich majitelé. Řadu z nich se pak podařilo zakoupit či dokonce získat darem, a tak mohly být alespoň některé kopie postupně nahrazeny originály. Touto cestou se daří kolekci Smetanovy korespondence rozšiřovat i dnes, i když už mnohem vzácněji. Dokladem toho je i dar Smetanova dopisu dcerám, jehož originál nahradil další letitou kopii a významně tak obohatil smetanovský fond ve sbírkách Národního muzea – Muzea Bedřicha Smetany.

4) Více k tomuto koncertu viz MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, *Bedřich Smetana. Korespondence / Correspondence III.*, op. cit., s. 45–49.